

DE GRIEKSE KOLONISATIE IN HET WESTEN EN DE VERSPREIDING VAN SYMPOSIASTISCHE RITUELEN ONDER INHEEMSE ELITES*

Inleiding

De traditionele visie op de Griekse kolonisatie rondom de Middellandse Zee heeft lang de cultuur van de inheemse volkeren veronachtzaamd. De Griekse kolonisatie werd beschouwd als een proces van eenzijdige acculturatie vanwege de lokale bevolking, door de loutere overname van de Griekse materiële cultuur en rituelen. In dit artikel zullen we proberen aan te tonen dat ‘overname’ een incorrecte en misleidende voorstelling is van de culturele kruisbestuiving tijdens de Griekse kolonisatie. Als casus kiezen we voor de verspreiding van het symposion, een hoogst specifiek Grieks drinkritueel, waarvan beweerd werd dat het navolging kreeg onder inheemse elites in de westerse Griekse kolonies. Omdat elk onderzoek staat of valt met een adequate afbakening van het onderwerp, bespreken we eerst uitvoerig de aard en het ontstaan van het symposion.

In bredere zin wordt de term ‘symposion’ vaak gebruikt voor een allegaartje van banketten en drinkgelagen uit de oudheid. In zijn strikte voorkomen is het symposion echter een Grieks, exclusief mannelijk, aristocratisch drinkritueel uit de archaische en klassieke periode, dat afgescheiden op het *deipnon* volgde. Het is ‘*the post-eating stage of a banquet during which drinking for pleasure took place, accompanied by entertainment*’ of, in politieke zin, ‘*an organization of all-male groups, aristocratic and egalitarian at the same time, which affirm their identity through ceremonialized drinking*’.¹ De distinctieve aspecten die van het symposion een symposion maken, zijn het mannelijke karakter, het nuttigen van louter wijn, de aristocratische egalitaire natuur en de aanliggende positie van de deelnemers. Symposia hebben zowel sociale, politieke, literaire, muzikale, filosofische als seksuele aspecten, maar binnen het bestek van dit artikel zullen we ons vooral focussen op de aristocratische natuur en sociale functie van het symposion. De *terminus ante quem* ligt ten tijde van het ontluikende hellenisme. De verdere evolutie van het symposion is zeker een interessant studieobject, maar het

* Deze tekst is een bewerking van een paper uit 2005, geschreven in het kader van het opleidingsonderdeel ‘*Cultuurgeschiedenis van de Klassieke Oudheid*’ aan de Universiteit Gent, gedoceerd door professor Roald Docter. Daarenboven gaat onze dank uit naar Marc Vercruyse en Sylvie Geerts voor hun opmerkingen.

¹ Respectievelijk P. Garnsey, *Food and Society in Classical Antiquity. Key Themes in Ancient History* (Cambridge 1999) 129 en W. Burkert, ‘Oriental Symposia: Contrasts and Parallels’, in: W.J. Slater, *Dining in a Classical Context* (Ann Arbor 1991) 7-24, aldaar 4.

hellenistische literaire symposion en de Romeinse *convivia* hebben nog maar weinig gemeenschappelijk met hun elitaire voorganger.²

Een samenleving moet over een agricultureel surplus beschikken om banketten en drinkgelagen überhaupt mogelijk te maken. De manier waarop een gemeenschap van dat overschot gebruik maakt, heeft sociale consequenties en zal de ene maatschappij van de andere onderscheiden.³ Vaak wordt het overschot aangewend om een sociale orde te creëren, een maatschappelijke hiërarchie te bevestigen of een niet-productieve elitaire klasse te steunen. Het symposion was voor de archaische Griekse aristocratie in de eerste plaats een gelegenheid om haar rijkdom te etaleren, die gebaseerd was op grondbezit. Luxe is steeds een belangrijk onderdeel geweest van de aristocratische ideologie en het symposion vormde een ideale mogelijkheid om die te benadrukken. Oswyn Murray heeft zwaar de nadruk gelegd op het symposion als een onderdeel van de sociale organisatie van de Griekse maatschappij — ‘*the group of men which expresses its identity through the ritual drinking session*’. Hij noemt het ritueel een aristocratisch orgaan voor sociale controle in archaisch Griekenland.⁴ Er was een duidelijke oppositie tussen de publieke banketten in de *polis* en het elitaire karakter van het symposion, dat oorspronkelijk een fundamenteel anti-democratisch ritueel was, een uiting van verachting voor de *demos*. Later, in de klassieke periode, werd het symposion voor de militair uitgerangeerde aristocratische klasse een plaats voor zelfbevestiging en overleg, nadat ze zich gedeeltelijk opnieuw had weten te organiseren als een politieke clan. Deze nieuwe maatschappelijke positie van de aristocratie in het klassieke Griekenland veruitwendigde zich vaak in de *komos*, de publieke en rituele dronken processie op het einde van een symposion, die als bedoeling had de macht en wetteloosheid van de komasten in de verf te zetten.⁵ Zo werd de vandalisering van de Atheense *hermai* in 415 gezien als een antidemocratische actie na een uit de hand gelopen aristocratisch symposion.⁶

We zullen de geschetste specifieke aard van het Griekse symposion gedurende onze hele uiteenzetting in het achterhoofd houden. We volgen over het algemeen de aanpak van Pauline Schmitt-Pantel: verschillende vormen van ‘*commensality*’ volgen elkaar op in de tijd, waarbij de ene aan belang wint en de andere

² P. Garnsey, *Food and Society*, 130-131.

³ O. Murray, ‘Symptotic History’, in O. Murray, *Symptotica: a symposium on the Symposion* (Oxford 1994) 3-13, aldaar 4.

⁴ O. Murray, ‘The Symposion as Social Organisation’, in: R. Hägg (ed.), *The Greek Renaissance of the Eight Century B.C.: Tradition and Innovation* (Stockholm 1983) 195-199, aldaar 196. Pauline Schmitt-Pantel maakt een gelijksoortige opmerking in P. Schmitt-Pantel, ‘Sacrificial Meal and Symposion’, in: O. Murray (ed.), *Symptotica*, 14-33, aldaar 25.

⁵ O. Murray, ‘The Affair of the Mysteries: Democracy and the Drinking Group’, in O. Murray (ed.), *Symptotica*, 149-161, aldaar 150.

⁶ P. Garnsey, *Food and Society*, 130.

aanhang verliest.⁷ Deze continuïteitsaanpak is makkelijk toe te passen op de situatie die de Griekse kolonisatie gecreëerd heeft, maar er volgt natuurlijk uit dat we een blik zullen moeten werpen op de inheemse voorgeschiedenis en sociale instellingen in de Griekse kolonies. We behandelen eerst de oosterse oorsprong van het aanliggen bij drinkgelagen, karakteristiek voor het symposion. Vervolgens brengen we de traditionele visie op de overname van het symposionritueel in de westerse kolonies in herinnering, waarbij we aandacht besteden aan de implicaties van de inscriptie op de beroemde *'Nestorbeker van Ischia'*. Nadien formuleren we een alternatieve hypothese voor de 'overname'. We zullen betogen dat het opduiken van symposiastische rituelen onder de Griekse en inheemse aristocratie in de kolonies van het westen niet het gevolg is van een loutere overplanting, maar eerder van een transitie van al bestaande lokale elitaire drinkrituelen naar de gemodelleerde vorm en de uiterlijke gebruiken van het symposionritueel, en dit telkens onder invloed van de specifieke sociale situatie ter plaatse. Tot slot volgen enkele bedenkingen over de manier waarop de aanwezigheid van vrouwen op westerse symposia deze stelling staaft.

'Le banquet couché'

Alle historici zijn het er over eens dat het ontstaan van het karakteristieke aanliggen bij banketten en symposia in het oosten te zoeken is. Al in 1971 betoogde Burkhard Fehr dat het aanliggen *'ein orientalischer Brauch'* was dat na de epische tijd in Griekenland opdook. Het werk van Fehr handelt echter niet over het symposion *an sich*, maar over alle aanliggende banketscènes tot 460 voor Christus. Hij dacht dat de oorsprong van het aanliggen te vinden was bij de Perzen en dat het langs die weg in de Griekse wereld terecht kwam.⁸ In hetzelfde jaar publiceerde Jean-Marie Dentzer een artikel in *Revue Archéologique* dat eveneens over de oorsprong van de iconografie van het *'banquet couché'* handelt. Hij plaatste het ontstaan van het gebruik bij Aramese nomaden: *'La coutume de prendre son repas accroupi ou couché, sur une natte ou sur un matelas, peut apparaître, sans invraisemblance, comme étant une habitude de la vie nomade, où le mobilier est réduit au minimum.'* De status van deze noodzakelijke aanlighouding kreeg een stimulans door de veroveringen en sedentarisatie van de Aramese nomaden in de Levant. Als dominante sociale klasse wilden ze zich van de overwonnen volkeren onderscheiden. Om hun macht te etaleren, behielden ze de nomadische gewoontes van het aanliggen in het nieuwe stedelijke kader.⁹ Doordat aanliggen geassocieerd werd met politieke macht en in verschillende streken onder aristocraten verspreid geraakte, werd

⁷ P. Schmitt-Pantel, 'Sacrificial Meal', 15.

⁸ B. Fehr, *Orientalische und griechische Gelage* (Bonn 1971) 3-18.

⁹ J.M. Dentzer, 'Aux origines de l'iconographie du banquet couché', *Revue Archéologique* (1971) 215-528, aldaar 230-231.

het een algemene elitaire gewoonte. In het Assyrië en Perzië van de zevende eeuw, het tijdperk van Assurbanipal, dook de praktijk zelfs op als een koninklijk privilege.¹⁰ In een bijbelse tekst — toegeschreven aan de profeet Amos — wordt bovendien smalend gesproken over een groep aanliggende feestvierders, om de luxegewoontes van de rijke arisocratie van Samaria aan te klagen.¹¹

Dentzer blijft echter nogal vaag over de manier waarop het aanliggen in de Griekse wereld terechtkwam — hij denkt onder andere aan handelsbanden met Assyrië. Dat het ritueel echter vanaf het begin een aristocratisch privilege was, staat vast.¹² Zeker is dat de eerste voorstellingen van het aanliggen in Griekenland rond 600 in de Korinthische keramiek voorkomen. Daarna volgen Attika, Lakonië, Boiotië en Oost-Griekenland. Opvallend is dat we meteen kunnen spreken van een collectief banket, een '*chaîne des banqueteurs*' in de iconografie, in tegenstelling tot het geprivilegieerde solitaire koninklijke aanliggen in Assyrië. Dentzer merkt op dat het ook meteen louter om drinkgelagen gaat en besluit dat het aanliggen in Griekenland zich snel van zijn oosterse wortels verwijderde.¹³ Toch bleef een band met het oosten bestaan door de oriëntaliserende paraferalia die met het symposion gepaard gingen. Typische luxeproducten als *rhyta*, oosters schoeisel, mutsen, tulbanden en mijters zijn slechts enkele voorbeelden. Tussen 525 en 500 werd de oosterse invloed tijdelijk zeer sterk, zoals te zien valt op de zogenaamde anacreontische vazen. Mannelijke symposiasten zijn er afgebeeld in extravagante oriëntale kledij: lange gewaden, tulbanden en hoofdbanden, oorkingen en zelfs parasols. Leslie Kurke verklaart dit toegenomen exotisme als een gevolg van de opkomst van een rijke handelsklasse, die haar eigen symposia ging organiseren. De aristocratische elite moest zich uitputten in excentriciteit om zich van die *homines novi* te onderscheiden.¹⁴

¹⁰ J.M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIIe au IVe siècle avant J.-C.* (Rome 1982) 51.

¹¹ J.M. Dentzer, 'Aux origines', 227.

¹² J.M. Dentzer, 'Aux origines', 251.

¹³ J.M. Dentzer, *Le motif du banquet couché*, 78-85.

¹⁴ L. Kurke, 'Inventing the Hetaira: Sex, Politics and Discursive Conflict in Archaic Greece', *Classical Antiquity* 1 (1997) 106-150, aldaar 132.

Afb. 1. een afbeelding van een symposion-scène op een Attische roodfigurige drinkbeker (Louvre, Euaion Painter, 460-450 BC)

De traditionele visie

Twintig jaar geleden schreef Oswyn Murray dat de Etruskische cultuur ontstond als een rechtstreeks gevolg van de overname van culturele modellen die de zich op Ischia vestigende Grieken in de achtste eeuw voor Christus ‘aanboden’. Zowel artefacten, artistieke technieken als sociale gebruiken werden volgens hem simpelweg door de inheemse bevolking nagevolgd, samen met het symposion — zij het in een ‘licht gewijzigde vorm’ door het toelaten van vrouwen en de combinatie met een maaltijd.¹⁵ Ook Annette Rathje besprak de ‘overname’ van het homerische banket in Centraal-Italië tijdens de oriëntaliserende periode — het onderscheid tussen banket en symposion is in haar paper niet altijd even duidelijk. Ze ziet de site van Pithecusae op het eiland Ischia — ‘a key position in the transmission of new cultural ideas to Iron Age Etruscans and Latins’ — als de plaats waar de Grieken het banket onder de

¹⁵ O. Murray, ‘At the Etruscan Banquet’, *Times Literary Supplement* (30.08.1985), 948.

westerse elites introduceerden.¹⁶ Hoewel ze de Fenicische invloeden in Italië niet onbesproken laat en uitdrukkelijk opmerkt dat de praktijk van het aanliggen al in de achtste eeuw bij de Feniciërs bestond, blijft haar besluit dat het symposion onder Korinthische of Ionische invloed in Centraal-Italië werd geïntroduceerd. De welbekende Murlofriezen uit circa 575 (zie ook *infra*) noemt ze als de eerste voorstellingen van het symposion in Italië. Verrassend genoeg beschouwt ze net het zittende banket als een bewijs van het aannemen van een ‘oriëntaliserende’ levenswijze, en het aanliggende symposion als een overname vanuit de Griekse cultuur.¹⁷

Afb. 2. een afbeelding van een gemengd, aanliggend Etruskisch begrafenisbanket in de Tombe van de Luipaarden in Tarquinia

In een ander artikel publiceert Rathje de opgraving van de overblijfselen van een banket nabij een monumentaal gebouw in Ficana (Latium). Na een uitweiding over wijn en olijfolie als de prestige-goederen van de opkomende inheemse elite tijdens de achtste eeuw, poneert ze dat de banketvondst in de vondstcontext van het ‘paleisgebouw’ aantoont dat de gemeenschap van Ficana gestratificeerd en

¹⁶ A. Rathje, ‘The Adoption of the Homeric Banquet in Central Italy in the Orientalizing Period’, in: O. Murray (ed.), *Symptica*, 279-288, aldaar 281.

¹⁷ A. Rathje, ‘Homeric Banquet’, 284.

gehelleniseerd was. Ze stelt meer bepaald dat ze de overblijfselen van de lokale oriëntaliserende aristoi heeft ontdekt.¹⁸ In haar publicatie van een volutenkrater, toegeschreven aan de Atheense kunstenaar Euthymides en teruggevonden in het Siciliaanse Morgantina, beweert Jenifer Neils het bewijs te hebben gevonden voor het doorbreken van het symposion in Centraal-Sicilië ten tijde van de late archaische periode (515). Op de krater staat een zeldzame afbeelding van een symposion in chronologisch verloop.¹⁹ De krater is gevonden in de ‘burnt fill’ van de Cittadella van Morgantina. De meeste fragmenten kwamen uit de meest noordelijke kamer van het belangrijkste gebouw op de site, waarschijnlijk een grote voorraadkamer met een belangrijke functie in de archaische samenleving. Bovendien zijn in Morgantina ook fragmenten van Griekse transportamfora’s gevonden, wat Neils tot de suggestie leidt dat geïmporteerde wijn er waarschijnlijk ook een statussymbool was en dat de gemengde Sikel-Griekse bevolking van het archaische Morgantina bekend was met het symposion: ‘*Can we envision the residents of this remote town lying on banquet couches, drinking imported Greek wine mixed in an marvelous krater [...]?*’²⁰

De Nestorbeker van Ischia

De Nestorbeker van Ischia en zijn intrigerende inscriptie spelen in de problematiek van de verspreiding van symposiastische rituelen een zodanig belangrijke rol dat ik er voldoende aandacht aan wil besteden. De beker was een eenvoudige, kleine Rhodische kotyle, gevonden in het graf van een gecremeerde jonge knaap in een necropolis op Ischia. De beker dateert waarschijnlijk uit het laatste kwart van de achtste eeuw en bevond zich tussen andere grafgiften die aan wijnconsumptie waren gerelateerd, zoals kraters, oinochoai en verschillende Griekse en Fenicische aryballoi.²¹ De inscriptie op de beker — ‘Ik ben de beker van Nestor, waaruit het goed drinken is / maar al wie van deze beker drinkt / hem zal spoedig het verlangen treffen naar de mooi-gekroonde Aphrodite.’ — verwijst namelijk naar enkele verzen uit de *Ilias* (XI 628-643), waarin Nestor het leven van zijn Griekse strijdmakker Machaon redt door de gewonde held mee te nemen naar zijn hut.²² Zodra ze binnen zijn, bereidt de Trojaanse krijgsgevangen slavine Hecamede in Nestors monstrueuze gouden beker voor de twee krijgers een mengsel van Pramnische wijn, geraspte

¹⁸ A. Rathje, ‘A banquet service from the Latin city of Ficana’, *Analecta romana institute danici* (1983) 7-29, aldaar 23-26.

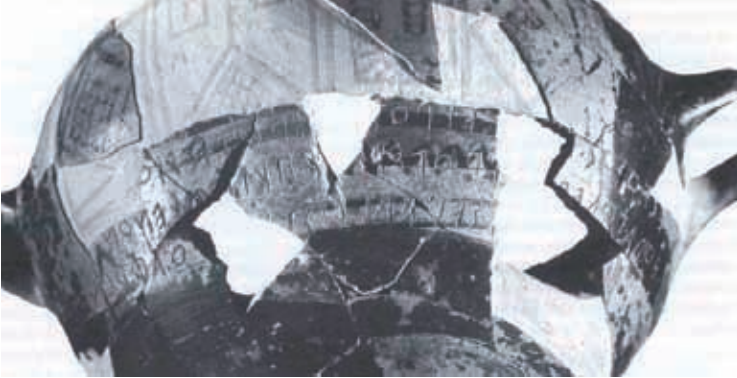
¹⁹ J. Neils, ‘The Euthymides Krater from Morgantina’, *American Journal of Archaeology* 3 (1995) 427-444, aldaar 436.

²⁰ J. Neils, ‘The Euthymides Krater’, 444.

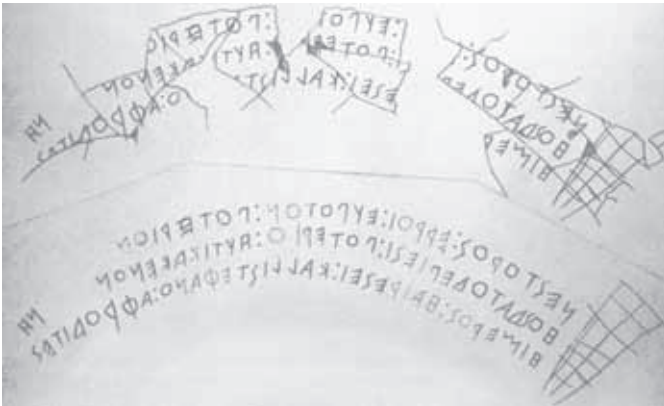
²¹ D. Ridgway, *The First Western Greeks* (Cambridge 1992) 55-57.

²² Inscriptie vertaald in D. Ridgway, ‘Nestor’s Cup and the Etruscans’, *Oxford Journal of Archaeology* 3 (1997) 325-344, aldaar 330.

geitenkaas en gerst — waarschijnlijk een mengsel met pijnstillende werking, al is dat voor de navolging van het gebruik van weinig belang.²³

Afb. 3. de Nestorbeker van Ischia

Afb. 4. de inscriptie op de beker van Ischia

²³ Homeros noemt het ‘een heerlijke beker met gouden knoppen bezet. Vier oren had die, elk versierd met een paar duifjes van goud, de kopjes gebogen naar de grond’. Homeros, *Ilias & Odyssea* (vertaling door Frans van Oldenburg Ermke), Retie, 1959. Murray beschrijft het als ‘an immensely vulgar metal object encrusted with gold studs’. O. Murray, ‘Nestor’s Cup and the Origins of the Greek Symposion’, in: *Apoikia: scritti in onore di Giorgio Buchner* (Napels 1994) 47-54, aldaar 50.

David Ridgway ziet de inscriptie op de beker als een onderdeel van het bewijs dat homerische, heroïsche drinkrituelen opduiken in het Italië van de zevende eeuw. Hij brengt de beker in verband met de vondst van bronzen en zilveren kaasraspen — zowel in Euboïsche krijgersgraven als in oriëntaliserende prinsengraven aan de Tyrreense kust — die dezelfde passage uit de Ilias evoceren. In drie negende-eeuwse graven van krijgers of ‘warrior-traders’ uit het Euboïsche Lefkandi zijn immers eveneens bronzen kaasraspen teruggevonden.²⁴ Het raspen van kaas boven wijn was een traditie uit archaïsche tijden die voorkwam in concrete, vergelijkbare heroïsch-militaire contexten als die in de Ilias. Twee eeuwen later doken echter ook in Italië kaasraspen op, meer bepaald vanaf de oriëntaliserende periode in de hele Etrusco-Italische regio (Etrurië en de Etruskische centra in Campanië, Picenum, Apulië en Sicilië).²⁵ Ridgway vermeldt zeventien van de uit de literatuur bekende raspen — op twee zilveren na allemaal uit brons vervaardigd — afkomstig uit rijkelijke zevende-eeuwse graven. Acht van de graven typeert hij zelfs als ‘prinselijk’, wat hem tot het besluit brengt dat het raspen van kaas in de hoogste echelons van de inheemse Tyrreense beschaving het waard werd geacht vereeuwigd te worden in de graven, naast wapentuig en geïmporteerd symposiastisch aardewerk.²⁶

Ridgway denkt dat de verspreiding van kaasraspen in Griekse stijl langs de Tyrreense kust waarschijnlijk het gevolg is ‘vroegere ervaringen’, meer bepaald de beginnende Euboïsch-Etruskische onderhandelingen over de aanvoer van Toscaans ijzer naar de Baai van Napels. Rond 700 zijn er verschillende epigrafische getuigenissen van Etruskische namen in Cumae en Pithecusae zelf, en die Etrusken zouden volgens Ridgway wel eens *xenoi* — eregasten van de handeldrijvende Euboïers — kunnen zijn geweest. Op de vraag wat de eerste westerse Grieken de vroege Etrusken konden aanbieden in ruil voor de minerale rijkdommen van Toscane, antwoordt Ridgway dan ook: ‘*a drink*’.²⁷

Terwijl Ridgway de beker van Nestor aanhaalt als een indicatie voor het doorbreken van homerische, heroïsche drinkrituelen, had Murray enkele jaren voordien al een artikel geschreven waarin hij de beker net plaatst in het *opgeven* van de traditionele krijgersfeesten met hun heroïsche poëzie. Volgens hem wijst de *kotyle* op een overgang naar een nieuwe vorm van banketteren, gekenmerkt door de nieuwe praktijk van het aanliggen en de scheiding tussen het *deipnon* en het symposion. Hij legt zwaar de nadruk op de luxueuze en hedonistische aspecten van het symposion — entertainment onder de vorm van poëzie en seksuele betrekkingen — die even essentieel zijn als de praktijk van het aanliggen. Hij beschouwt de inscriptie op de *kotyle* als een gesofisticeerd stukje sympotische poëzie, een uitgesponnen grap die moet wijzen op het contrast

²⁴ D. Ridgway, ‘Nestor’s Cup’, 325.

²⁵ D. Ridgway, ‘Nestor’s Cup’, 331.

²⁶ D. Ridgway, ‘Nestor’s Cup’, 332-335.

²⁷ D. Ridgway, ‘Nestor’s Cup’, 336-338.

tussen de poëtische beker van Nestor en het eigenlijke, bescheiden object uit Pithecusae. De versregels duiden precies op een distinctie tussen de drinkwijze van de homerische helden en een nieuwe symposiastische variant, gericht op op Afrodite. De Nestorbeker is volgens Murray het vroegste bewijs voor een uitgesproken symptotische levensstijl met zelf gecomponeerde poëzie en *'the pleasures of Afrodite'* als centrale elementen.²⁸

De stelling van Murray steunt zwaar op de overeenkomst tussen de evocatie van het symposion op de Nestorbeker en die in de profetie van Amos, die overigens ook uit dezelfde periode stammen. Zowel de Grieken in Pithecusae als de Hebreërs stonden onder invloed van de Feniciërs, en Murray vermoedt dan ook dat *marzeah's* — banketten uit het Midden-Oosten — wel eens een rol zouden kunnen hebben gespeeld in de transitie van homerisch banket naar archaisch symposion.²⁹ Hij besluit dan ook: *'On the basis of this evidence it has seemed a reasonable supposition that the practice of reclining at table originated in the Phoenician area, and spread in the course of the second half of the seventh century eastwards into Mesopotamia and westwards into Greece.'* De Nestorbeker van Ischia is echter zowat een eeuw ouder dan de eerste Griekse voorstellingen van het symposion. Murray vraagt zich dan ook af wat dan de plaats van de beker is in de overgang van homerisch banket naar symposion.³⁰

Aannemen dat het symposion al in de vroege oriëntaliserende periode in Groot-Griekenland arriveerde, heeft namelijk heel wat historische gevolgen. De eerste afbeeldingen van symposia in het Griekse moederland duiken namelijk pas op rond 600. Murray merkt op dat wijncultuur en drinkgewoontes al langer in verband zijn gebracht met het ontstaan van de stadstaat en sociale differentiatie in Italië, maar dat een invloed daarop vanuit Pithecusae pas mogelijk werd indien de bevolking daar al bekend was met symposia. Pithecusae was geen aristocratische of militaire gemeenschap, maar herbergde een omvangrijke klasse van rijke handelaars. De jongen in wiens graf de Nestorbeker teruggevonden werd, behoorde bovendien waarschijnlijk tot een gemengd Grieks-Fenicische familie. Het is dus mogelijk dat de Grieken voor het eerst met de gewoonte van het aanliggen in contact kwamen op Ischia, en niet op het Griekse vasteland. Het zou tevens betekenen dat we de oorsprong van symposia eerder in een handelsmilieu dan in aristocratische kringen moeten zoeken.³¹

Verschillende andere auteurs hadden al gealludeerd op de sterke Fenicische invloed in Pithecusae en Italië in zijn geheel (o.a. Rathje), maar geen

²⁸ O. Murray, 'Nestor's Cup', 49-53.

²⁹ O. Murray, 'Nestor's Cup', 54.

³⁰ O. Murray, 'Nestor's Cup', 48.

³¹ O. Murray, 'Nestor's Cup', 54.

van hen had er de conclusie van Murray uit getrokken.³² Tot dan toe werd de oosterse invloed in Italië meestal beschouwd als een bijverschijnsel van de Griekse kolonisatie. In het licht van het feit dat Ridgway de Nestorbeker jaren voordien in zijn overzichtswerk *The First Western Greeks* louter interpreteerde als een zeldzaam voorbeeld van de culturele bagage die de vroegste westerse Grieken naar Italië brachten³³, is de stelling van Murray nogal revolutionair.

Inheemse voorgeschiedenis

*'Artefacts made and decorated within self-conscious local traditions, especially those in regular use, reflect and reinforce the identities and priorities of the societies which produce them. When they move beyond the boundaries of the producer society and are integrated within the material culture of other social groups, they acquire new roles and meanings.'*³⁴ Met deze zin openen Karim Arafat en Catherine Morgan een waarlijk briljant artikel, dat enkele hardnekkige misverstanden over culturele kruisbestuiving de kop indrukt. Maar zij zijn niet de enigen die aan de traditionele geschiedschrijving schaaften. De visie op de verschillende banktypes in de Griekse wereld heeft de voorbije tien jaar een verbazingwekkende bocht genomen.

Bruno d'Agostino bekeek de Etruskische funeraire afbeeldingen tijdens de archaische periode vanuit een inheems perspectief en trok er conclusies uit over de maatschappijvorm. Consumptie van wijn op aanligbedden komt in de iconografie erg vaak voor, maar een dergelijk *'conjugal symposion'* had niet dezelfde socialiserende functie als het Griekse symposion. Het grijpt eerder terug naar een oudere iconografie, die van het *'seignorial symposion'*, zoals afgebeeld op de Murlo-plaques. Die terracotta platen uit de adellijke paleizen in Murlo en Acquarossa dateren soms slechts een paar tientallen jaren voor de grafschilderingen, maar stammen toch uit een andere periode van de Etruskische sociale geschiedenis. In de eerste helft van de zesde eeuw was de macht in Etrurië nog voorbehouden aan kleine aristocratische elites. In het verloop van diezelfde eeuw bloeide de handel en ontstond er een klasse van rijke handelaars, waarna voornamelijk het zuiden van Etrurië zich tot een timocratie ontwikkelde. (Ook Arafat en Morgan vermelden de tegenstelling tussen de zuidelijke verstedelijkte kuststreek en het conservatieve agrarische noorden.³⁵) Het zijn deze zuiderse Etruskische *homines novi* die het oude seigneuriale embleem van

³² 'It is already apparent that Oriental influence is much more extensive in Etruria than in Greece'. A. Rathje, 'Oriental imports in Etruria in the eight and seventh centuries BC, their origins and implications', in: D. Ridgway en F. Serra Ridgway, *Italy Before the Romans: the Iron Age, Orientalizing and Etruscan Periods* (Londen/New York 1979) 141-185, aldaar 147.

³³ D. Ridgway, *The First Western Greeks*, 57.

³⁴ K. Arafat en C. Morgan, 'Athens, Etruria and the Heuneburg: mutual misconceptions in the study of Greek-barbarian relations', in: I. Morris, *Classical Greece: ancient histories and modern archaeologies* (Cambridge 1994) 108-134, aldaar 108.

³⁵ K. Arafat en C. Morgan, 'Athens, Etruria and the Heuneburg', 125.

het adellijke symposion gaan adopteren om hun pas verworven positie te legitimeren.³⁶

De iconografie van het symposion in de graf- en familietomben van Etruskische handelaars sluit overigens de afbeelding van een *'enlarged symposion'* niet uit: geregeld zien we naast de afbeelding van het aanliggende koppel ook dansers, muzikanten en andere gasten op klinai. D'Agostino ziet hierin de bevestiging dat de oude adellijke afbeelding van het symposion nu het voorrecht van een grotere dominante klasse was geworden. De keuze voor de iconografie van het symposion wijst eerder op de traditionalistische continuïteitshouding van de rijke handelsklasse dan op het overnemen van een Griekse levenswijze. Pas vanaf de vijfde eeuw bemerken we het beeld van een mannelijk symposion waarbij vrouwen enkel optreden als hetairai of muzikantes. Dit model van het Attische symposion wordt volgens d'Agostino echter pas dominant in de wereld van de Etrusken op het moment dat ze zich op zichzelf terugplooit.³⁷ Vedia Izzet stelt in haar artikel over de Aristonothoskrater uit Cerveteri tevens dat de historische en culturele specificiteit van het vijfde-eeuwse Griekse symposion ervoor zorgt dat die term niet van toepassing is op Etrurië. Izzet spreekt liever over *'highly codified, elaborate banquets'* onder de Etruskische aristocratie — mogelijk in de aanwezigheid van Griekse of andere niet-Etruskische elites — waarin een voorwerp als de Aristonothoskrater een rol zou kunnen hebben gespeeld.³⁸

Anthony Tuck bouwde deze gedachtegang uit en probeerde de continuïteit in funeraire banketscènes van de Villanova- en de Etruskische cultuur aan te tonen. Hij onderzocht de iconografie van enkele vroege Etruskische banketscènes op zoek naar Villanova-invloeden. Er was in Etrurië een duidelijke evolutie van zittende banketten naar liggende banketten, met enkele tussenvormen — bijvoorbeeld een zesde-eeuwse funeraire stèle uit Fiesole die beide types afbeeldt.³⁹ Tuck stelt dan ook dat het mogelijk is dat buitenlandse modellen werden aangewend om funeraire banketten af te beelden, maar dat die modellen slechts konden worden aangenomen en gemanipuleerd omdat ze een concept navolgden dat reeds in vele Villanova-begraafplaatsen was aangewend. Met name de kanopenvormige urnen die bij Villanova-crematies in Chiusi en Tarquinia zijn teruggevonden, hadden duidelijk een antropomorfe connotatie — armen als handvaten en deksels in de vorm van hoofden. In vele gevallen elders in Etrurië bevonden zich op de urnen bronzen en keramieken helmen, lederen hoofddeksele of omgekeerde kommen om ze antropomorf te maken, wat volgens

³⁶ B. d'Agostino, 'Image and Society in Archaic Etruria', *Journal of Roman Studies* 74 (1989) 1-10, aldaar 6.

³⁷ B. d'Agostino, 'Image and Society', 8.

³⁸ V. Izzet, 'Purloined Letters: the Aristonothos inscription and krater', in: K. Lomas (ed.), *Greek Identity in the Western Mediterranean* (Leiden 2004) 191-210, aldaar 204.

³⁹ A.S. Tuck, 'The Etruscan Seated Banquet: Villanovan Ritual and Etruscan Iconography', *American Journal of Archaeology* 4 (1994) 617-628, aldaar 618.

Tuck wijst op een conceptuele, symbolische band tussen de overledene en de urn. Onder andere beschilderingen met courante kledijmotieven en bekleding met juwelen of gordels tonen dat aan. Omdat de urnen bovendien samen werden teruggevonden met drinkbekers, kruiken, askoi, borden en ander eet-en drinkgerei, besluit hij: *'The representation of the deceased surrounded by dining equipment thus suggests that the dead were intended to be shown at a meal. [It] seems that the idea of the deceased at a funerary meal, although represented differently, is similar in both its Villanovan and Orientalizing-period manifestations.'*⁴⁰

R. Ross Holloway had in zijn overzichtswerk *The Archaeology of Early Rome and Latium* zo zijn bedenkingen bij de stelling van Rathjes over de 'homerische, gehelleniseerde aristoi' van Ficana. Die 'hellenisering' komt vaak slechts neer op een paar geïmporteerde vazen en wat lokale imitaties van Grieks aardewerk. Bovendien kende prehistorisch Italië al lange tijd voor de komst van de Grieken zijn eigen sociale gebruiken. Holloway merkt nogal cynisch op dat huisraad zoals de Cantonese tafelkleedjes en Perzische tapijten in de landhuizen van negentiende-eeuwse Amerikanen nog geen pseudo-Chinezen of Iraniërs van hen maakt.⁴¹ Over Sicilië maakte Carla Antonaccio een gelijkaardige opmerking: *'Native communities had a tradition of ritual dining and drinking before the arrival of the Greeks, so native interior communities accepted wine and symposion pottery readily because they found they fit into their own practices and social structures [...] Indeed, rather than the symposion, with its attendant social and political implications, communal banqueting may have been practiced'*.⁴²

Er is uit de recentste literatuur voldoende gebleken dat het Griekse rituele symposion, met zijn typische sociale connotaties, niet *an sich* is overgenomen door inheemse elites in het westen. Hoogstens kopieerden de lokale aristocraten enkele uiterlijke kenmerken van het symposion — zoals de praktijk van het aanliggen of het gebruikte servies — om ze toe te voegen aan hun eigen inheemse tradities. Symposiastisch drinkgerei in Italische graven duidt er volgens Alastair Small louter op dat de overledene waarschijnlijk behoorde tot een sociale klasse die vertrouwd was met Griekse drinkgewoontes en waarschijnlijk symposiastische praktijken kopieerde bij het mengen, schenken en drinken van wijn.⁴³ Hij ziet de Italische elite als een groep op het kruispunt van verschillende culturen. Door het gebruiken van traditioneel autochtoon aardewerk, geïnscribeerd met Griekse woorden, behielden de inheemse elites de symbolen van hun Italische oorsprong en konden ze op hetzelfde moment hun

⁴⁰ A.S. Tuck, 'The Etruscan Seated Banquet', 623-626.

⁴¹ R.R. Holloway, *The Archaeology of Early Rome and Latium* (Londen 1994) 191.

⁴² C. Antonaccio, 'Siculo-geometric and the Sikels: Ceramics and identity in eastern Sicily', in: K. Lomas (ed.), *Greek Identity*, 55-82, aldaar 73.

⁴³ A. Small, 'Some Greek inscriptions on native vases from South East Italy', in: K. Lomas (ed.), *Greek Identity*, 267-286, aldaar 268.

vertrouwdheid met de Griekse cultuur en hun sociale superioriteit benadrukken.⁴⁴

Na een uitgebreide analyse van Etruskische politieke en sociale verhoudingen merken Arafat en Morgan op dat de geïmporteerde Attische keramiek bijna exclusief bedoeld was voor de symposia van de stedelijke Etruskische elites. Rituele banketten en drinkgelagen bestonden in Centraal-Italië al eerder en werden na de verspreiding van de eigen wijncultuur enkel populairder. Nogmaals zien twee auteurs zich dus verplicht te besluiten dat de activiteiten waarvoor het Attische import-aardewerk werd gebruikt een gevestigd aandeel hadden verworven in de gewoontes van inheemse elites.⁴⁵ Het is een aantrekkelijke en plausibele hypothese dat prehistorische aristocratische rituelen van ‘*commensality*’ evolueerden naargelang de lokale evoluties in politieke en sociale samenstelling, en via handelscontacten door de elitaire eet- en drinkgewoonten van andere volkeren beïnvloed werden. Dat volledige kant-en-klare rituelen door de Grieken in hun geheel naar maagdelijk onontwikkelde gemeenschappen overgeplant werden, is een achterhaalde, quasi kolonialistische visie die we dienen te verlaten. Of zoals Jonathan Hall het stelt: ‘*The receptivity of indigenous elites to Greek prestige items and status markers such as [...] the accoutrements associated with the symposium [...] is well documented, but the adoption of these elements has less to do with cultural assimilation than with the appropriation of symbols whose efficacy in legitimating leadership, and authority was guaranteed by the difficulty of their acquisition.*’⁴⁶

Het kan geen kwaad even op onze stappen terug te keren en onze bevindingen retroactief te betrekken op de oorsprong van het symposion in Griekenland en de evolutie vanuit het homerische ‘*feast of merit*’. Door het verdelen van het agriculturele surplus tijdens genereuze banketten probeerden de homerische helden, op zoek naar maatschappelijke steun, hun beperkte familiekring van dichte verwanten uit te breiden. De relaties die tijdens deze festijnen ontstonden, versterkten de sociale status van de held en bezorgden hem een groep *hetairoi* die verplicht waren hem te volgen bij militaire exploitatie. Nadat oorlogvoering en militaire macht een zaak werden van hoplieten en staatslegers trok de aristocratische held zich terug. De aristocratische levenswijze was niet langer noodzakelijk voor het instandhouden van het maatschappelijke weefsel, zodat het symposion een vlucht uit de werkelijkheid werd, een onderdompeling in plezier en weelde.⁴⁷ Precies op dat moment dook de luxueuze oosterse gewoonte

⁴⁴ A. Small, ‘Some Greek inscriptions’, 282.

⁴⁵ K. Arafat en C. Morgan, ‘Athens, Etruria and the Heuneburg’, 112.

⁴⁶ J. Hall, ‘How ‘Greek’ were the early western Greeks?’, in: K. Lomas (ed.), *Greek Identity*, 35-54, aldaar 54.

⁴⁷ O. Murray, ‘The Symposion’, 196-198.

van het aanliggen op in de aristocratische banketten, tijdens de specifieke, elitaire drinkpartijen die we als symposia zouden leren kennen.⁴⁸

In haar artikel over de krater als symbool voor de veranderende sociale structuren in de Griekse wereld — in het bijzonder de spanningen tussen de oude aristocratische organisaties en de nieuwe structuren van de polis — heeft Joanna Luke het eveneens over de transitie van homerisch banket naar symposion als compensatie voor de erosie van de aristocratische macht. Via symposia wilden de elitaire clubs of hetaireiai zich distingueren van de publieke banketten in de polis. Dit ging zoals we weten gepaard met een verhoogde exclusiviteit, een grotere uniformiteit en interne gelijkheid. Terwijl de homerische banketten van krijgersclans gekenmerkt werden door een rigoureuze hiërarchie, evolueerde de rol van de gastheer van het symposion naar een *primus inter pares*. Een interne rangorde zou namelijk enkel de kracht van de groep in zijn geheel ondermijnen.⁴⁹

De aanwezigheid van vrouwen als lakmoesproef

Om onze hypothese te staven, bekijken we één aspect van rituele banketten en symposia in het mediterrane gebied tijdens de oudheid: de aanwezigheid van vrouwen. Op enkele uitzonderingen na werd gesteld dat respectabele vrouwen in Griekenland de archaische en klassieke symposia — die typische *Männerbünde* zijn — niet mochten bijwonen. In de symposiastische iconografie worden de afgebeelde meisjes gekwalificeerd als hetaeren — een soort geisha's — of muzikantes. Leslie Kurke kadert de hetaere als een specifieke 'uitvinding' in het aristocratische sympotische kader en de processen van 'gift-exchange' die er plaatsvinden.⁵⁰ In de niet-elitaire hellenistische variant van het symposion valt de beperking voor vrouwen grotendeels weg.⁵¹ Er zijn echter al enkele vroegere getuigenissen (iconografisch en literair) van puur vrouwelijke drinkgelagen die alles weg hebben van symposia. Er is geopperd dat het om humoristische scherts gaat onder mannen, maar Joan Burton wil niet uitsluiten dat de hetaeren zelf hun eigen symposia hielden.⁵² J.M. Dentzer vraagt zich zelfs af of het niet ging om aristocratische dames die, net zoals hun echtgenoten, in besloten kring drinkgelagen organiseerden.⁵³ Het is namelijk opvallend '*que dans les milieux où les femmes viennent à constituer une société analogue, comme à Lesbos*

⁴⁸ J. Burton, 'Women's Commensality in the Ancient Greek World', *Greece & Rome* 2 (1998) 143-165, aldaar 146.

⁴⁹ J. Luke, 'The Krater, 'Kratos', and the 'Polis'', *Greece & Rome* 1 (1994) 23-33, aldaar 27-30.

⁵⁰ L. Kurke, 'Inventing the Hetaira', 106-150.

⁵¹ J. Burton, 'Women's Commensality', 146-147.

⁵² '[The] elitist male-defined symposium, which arose during the archaic age, started opening up to include respectable women, at least by the third century B.C., if not earlier', uit: J. Burton, 'Women's Commensality', 152 en 160.

⁵³ J.M. Dentzer, *Le motif du banquet couché*, 123.

autour de Sapho, elles adoptent la position couchée'.⁵⁴ Het lijkt dus zo dat enkel op het Griekse vasteland, op symposia in de strikte zin van het woord, vrouwen niet welkom waren.

R. Ross Holloway beschreef de cruciale rol van Latijnse en Etruskische vrouwen bij de lokale banketten: *'The Latian matron of the orientalizing age steps forth from the tombs of Castel di Decima in a role [...] similar to her contemporaries in Etruria. She is mistress of the banquet and dispenser of wine'*.⁵⁵ Antonaccio stelde dat Siciliaanse vrouwen deelnamen aan banketten *'net zoals bij de Etrusken'*.⁵⁶ D'Agostino leerde ons bovendien dat symposionscènes ook in vrouwelijke funeraire contexten voorkwamen. In Etrurië bestond er immers geen strenge ideologische scheiding in de sociale relatie tussen de seksen. Het *'conjugal symposion'* toonde al aan dat voorname autochtone dames deelnamen aan de ceremonies van de aristocratische klasse.⁵⁷ Tuck zocht de oorsprong van de vrouwelijke deelname aan Etruskische banketten in de funeraire Villanovacultuur en het belang van familie en voorouders in aristocratische kringen. De politieke structuur van de Etruskische maatschappij verklaart hierbij de plaats van de vrouwen in het symposion en in de kunst: een sterke nadruk op de stabiliteit en de voortzetting van de familie is logisch in een aristocratische maatschappij.⁵⁸

Het is duidelijk dat de aanwezigheid en de plaats van vrouwen op het symposion en zijn varianten afhangt van de sociale positie van de vrouw in de lokale gemeenschap. Terwijl in de archaische en klassieke Griekse samenleving een machtspositie voor vrouwen bijna ondenkbaar is — de kern van de inheemse elite zijnde de exclusief mannelijke hetairoi — lag dat in het westen (en op Lesbos) anders. In verschillende Italische beschavingen bestond de elite eerder uit een familiale aristocratie en waren vrouwen niet enkel op banketten toegelaten, maar speelden ze er zelfs een prominente rol, de Grieken vonden dit overigens onbegrijpelijk en barbaars. De rol van vrouwen leert ons veel over de aard van de specifieke lokale eet- en drinkrituelen en toont nogmaals aan dat we geen gewag kunnen maken van een 'overname' van het symposionritueel. Lokale inheemse elites — in de regel anders samengesteld dan de Griekse elite — adopteerden slechts enkele kenmerken van de drinkpartijen van hun aristocratische burens.

⁵⁴ J.M. Dentzer, 'Aux origines', 252. Zelfde opmerking in Burton, 'Women's Commensality', 160.

⁵⁵ R.R. Holloway, *Early Rome and Latium*, 117. A. Rathje maakt een soortgelijke opmerking in A. Rathje, 'Homeric Banquet', 283.

⁵⁶ C. Antonaccio, 'Siculo-geometric', 73.

⁵⁷ B. d'Agostino, 'Image and Society', 4 en 8.

⁵⁸ A. Tuck, 'The Etruscan Seated Banquet', 620 en 627.

Besluit

In plaats van een Grieks symposionritueel — onder oosterse invloed — dat zich onder de elites rondom de Middellandse Zee zou hebben verspreid, toont de recente literatuur een beeld van specifieke lokale aristocratische rituelen die van de achtste tot de vijfde eeuw elkaar beïnvloedden. De oorsprong van het aanliggen en de verschillende parafernalía van het symposion ligt in het oosten en kon de Griekse wereld via verschillende wegen bereiken. De meest verrassende these is die van Oswyn Murray, die aan de hand van de Nestorbeker betoogt dat de Grieken zich mogelijk voor het eerst op hun klinai neervlieden in de westerse handelskolonie Ischia.

De Fenicische invloed in de Griekse wereld, zeker in de Italische regio, is bepalend voor de geschiedenis van het symposion. De homerische Griekse militaire aristocratie raakte haar macht kwijt en wendde zich tot het aanliggende symposion om zich in haar elitaire weelde en antidemocratische overtuigingen te wentelen. Ook elites bij Italische en Mesopotamische samenlevingen incorporeerden echter, uit legitimerende beweegredenen, aspecten van de homerische banketten en symposia in hun inheemse rituelen. Die ontstane mengvormen vertonen echter te veel lokale kenmerken om ze als ‘symposia’ te karakteriseren. Het symposion komt naar voren als een zeer specifiek, in tijd en ruimte beperkt Grieks aristocratisch ritueel.

Wat men in de oudere literatuur soms veralgemenend ‘symposia’ noemde, waren in werkelijkheid lokale rituelen die op vele vlakken afweken van de bepalende karakteristieken van het eigenlijke Griekse symposion — onder andere wat betreft de aanwezigheid van de vrouw, de scheiding van *deipnon* en drinkgelag en de egalitaire sfeer. In Etrurië was het banket vanaf het einde van de zesde eeuw zelfs geen aristocratisch ritueel, maar werd het door handelaars geadopteerd om hun pas verworven positie binnen de timocratie via aristocratische ideologie te legitimeren. Het concept ‘overname’ is in de academische literatuur dus ernstig bijgesteld, enerzijds omdat die visie de bestaande inheemse cultuur veronachtzaamde en anderzijds omdat gebruiken en voorwerpen die hun sociale ontstaanscontext verlaten automatisch andere betekenissen krijgen. Als er al iets ‘overgenomen’ werd, zijn het slechts uiterlijkheden, voorwerpen en gebruiken die als luxueus of exotisch werden aanzien, omdat de verwerving ervan de maatschappelijke positie van de elite kon versterken. Een conclusie die trouwens evenzeer voor de Grieken geldt, als voor de volkeren die ze zagezegd ‘gehelleniseerd’ hebben.